

TÓGÁBÓL A SZÓSZÉKRE

PROZOPOGRÁFIAI MEGFONTOLÁSOK EGY PRESTATISZTIKUS KORSZAKRA VONATKOZÓ VIZSGÁLATHOZ

UGRAI JÁNOS

Hogy egy jól körülhatárolható társadalmi csoport (esetleg réteg) makroszintű jellemzőihez közelebb jussunk, olyan módszerek alkalmazására van szükség, amelyek révén képesek leszünk bizonyos törvényszerűségek felfedezésére, általánosítások megfogalmazására, miközben az egyediben, a kivételesben rejlő lehetőségeket sem veszítjük szem elől. A prozopográfiai jellegű eljárások kutatásba való beemelése a társadalomtörténeti vizsgálódás számára épp azt teszi lehetővé, hogy a mindennapi életet leíró tényezőket tágabb összefüggésbe helyezhessük. S egyúttal ezzel ellentétes irányba mozogva a nagy köztörténeti trendeket, korszakokat, gazdasági-társadalmi fordulópontokat a kiválasztott csoport szintjére leszállítva, egy átláthatóbb keresztmetszeten elemezzük.¹ Mindehhez ideális esetben rengeteg adat áll a kutató rendelkezésére. A kiválasztott társadalmi csoport minden egyes tagjának életútját (vagy esetleg az életút kiválasztott szakaszát) azonos szempontok szerint felvett s ezáltal az összehasonlítást biztosító adatok, adatsorok övezik. Ezáltal az egyes személy s a személyek teljes csoportja szinte a bölcsőtől a sírig követhetővé válik, s a kutatónak módja nyílik tipikus és atipikus életutak elkülönítésére, jellemző motívumok beazonosítására – s számos változó mérlegelésével ezek értelmezésére, magyarázatára is.

Ennek megfelelően a prozopográfiai eljárás olyan társadalomtörténeti és szociológiai módszer, amely döntően akkor használható, ha van elegendő adat a kiválasztottakról. Nem véletlenül korlátozódik az alkalmazása a 20. századi (esetleg a kései 19. századi) folyamatok elemzésére. Erre az időszakra vonatkozóan, az adathalmazokat tartalmazó vagy ilyen adabázisok elkészülését lehetővé tevő nyomtatott elsődleges forrásoknak (statisztikai adatsorok, tiszti címtárak, népszámlálási adatok, adóösszeírások, vagyoni és hagyatéki kimutatások, következetesen vezetett anyakönyvek, iskolai okmányok, egyleti és közgyűjteményi kimutatások, személyekről szóló kézikönyvek, munkahelyi akták stb-stb.) köszönhetően nyommonkövethetővé válik egy-egy ember s így az emberek bizonyos csoportjának az élete. Túlozva és a nagy katalizmák iratpusztításával ezúttal nem foglalkozva úgy fogalmazhatunk, hogy a 20. század kutatóját pusztán az energiája határolja be egy-egy prozopografikus vizsgálat adatkörének meghatározásakor. Persze ez a helyzet sem irigylésre méltó, hiszen a teljes nagyságában kezelhetetlen forrásbőség különösen nagy körültekintést követel meg a kutatótól a megkerülhetetlen adatszűrés módszertanának kidolgozásakor.

---

¹ A prozopográfia módszertanáról: KOVÁCS I. 2007.

Prozopográfia a prestatisztikus korszakról

A hazai kísérletekből is egyértelműen kitűnik, hogy a modern kori társadalomtörténeti kutatásokat hatékonyan segíti a prozopográfiai módszer alkalmazása.² A vonzó lehetőség azonban olyan, hozzánk hasonló helyzetben lévő kutatókat is elgondolkodtat, akik a nagy statisztikai adattermelés előtti időket vizsgálják.³ Kérdés, hogy lehetséges-e a prozopográfiai eszköztár elemeinek felhasználása akkor, amikor a módszer legfontosabb feltételei részlegesen hiányoznak. Jóllehet, nem állítható, hogy a 19. század közepéig semmilyen nagy, sokakra kiterjedő, egységes szempontok szerint készült összeírás nem készült, az azonban többnyire igaz, hogy az itt-ott fellelhető nagy forráscsoportok vagy adatbázisok egy-egy társadalmi csoport vagy réteg mozgásának a követésére nem alkalmasak. Így leginkább mindössze a történeti irodalom archontológia-termése kínál lehetőséget arra, hogy egy-egy személy pályájára, emelkedésére, illetve a személyek csoportjának általános jellemzőire vonatkozóan megállapításokat tehessünk.⁴

Némileg szerencsésebb a helyzet az egyházi intézmények tisztviselőivel kapcsolatban. Az egyház hagyományosan komoly írásbeli ténykedést kifejtő, erősen hierarchizált és bürokratizált szervezatként a világi hatóságoktól nagyobb arányban és sokkal régebbi századokra visszanyúlóan megőrizte megbízottainak névsorát. Egyrészt itt is lehetőség kínálkozik az archontológiai kutatásokra, amelyek az adott egyházigazgatási egység főbb tisztviselőinek az összegyűjtésére vállalkoznak.⁵ Másrészt fontos lehetőség, hogy már a prestatisztikus korszakból összegyűjthetők a gyülekezeti névsorok – szerencsés esetben nemcsak a papok, hanem a tanítók nevével, szolgálati idejével együtt.⁶ És ha ezek a gyülekezeti kimutatások kellő nagyságú időt átölelnek, akkor nemcsak egy pillanatképet sikerül rögzítenünk, hanem egy szakma képviselői pályájának egészéről is fogalmat nyerhetünk – az ilyen tisztviselői adattárak tehát segítenek abban, hogy a statikusból dinamikusba forduljanak ismereteink.

² Leginkább a KOVÁCS I. Gábor által vezetett kutatócsoport munkájára hivatkozhatunk. A projekt keretében a 20. századi hazai tudáselit összetételét vizsgálják többek között e módszertan alkalmazásával. E kutatás gyümölcse többek között: KOVÁCS I.–KENDE 2006; KOVÁCS I. 2008. Emellett újabban a magyarországi neveléstörténészek is intenzív érdeklődést mutatnak a lehetőség iránt: a korábban Karády Viktorral szoros kapcsolatban dolgozó Nagy Péter Tibor többekkel – köztük Karády mellett Bíró Zsuzsanna Hannával, Donáth Péterrel, Németh Andrással – a 20. század első felének tanárait, illetve neveléstudományi kutatóira és a pedagógiai szakmai közélet szereplőire fókuszál. Erről szólt a X. Országos Neveléstudományi Konferencián az érintettek közös előadása.

³ A jelenleg folyó kutatások közül elsősorban Sasfi Csaba nyugat-dunántúli, oktatás- és társadalomtörténeti megközelítéseket kombináló, valamint Tóth Árpád pozsonyi vizsgálatát emelhetjük ki. Személyes közlésük szerint mindkettejükre igaz az, hogy évtizedes felkészülést, előtanulmányokat követően jutottak ilyen jellegű kérdésfelvetésre. Sasfi Csaba vonatkozó munkái az utóbbi időből: SASFI 2006; SASFI 2008. Tóth Árpád pozsony kutatásaiból: TÓTH 2009.

⁴ Az archontológia régóta kedvelt műfaj. A világi tisztviselők kutatásait bőséges hivatkozási apparátussal átfogóan bemutatja: HAVASSY 1987.

⁵ Fontos egyházi archontológia például: KOLLÁNYI 1900; KÖBLÖS 1987; BALOGH–GERGELY 1996. (A kötet bőséges irodalomjegyzéket tartalmaz, amely további adattárak, archontológiák felkutatását is elősegíti.)

⁶ Erre kitűnő példa újabban a pápai református tudományos gyűjtemény munkatársainak tevékenysége: KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009.

Azonban ha a lelkészi (tanítói) adattár az egyetlen megbízható, egységes, sokakra (majdnem mindenkire) kiterjedő adatbázisunk, akkor még mindig nagy a veszélye annak, hogy információink üresek maradnak. Hiába tudjuk akár 10–20 vagy még több lelkész szolgálati állomásait sorrendbe helyezni, a helyváltoztatás értelmezésére pusztán ezáltal nem nyílik mód. Ahhoz természetesen egyrészt intenzív egyház- és helyi társadalomtörténeti vizsgálatokra van szükség, másrészt pedig további olyan nagy tömegben, többé-kevésbé egységesen rendelkezésre álló adathalmazra, amelyekhez viszonyíthatóak az egyéni pályákban bekövetkező fordulatok, változások. Kérdéses azonban, hogy a nagy irattermelő 19–20. századot megelőzően lehetséges-e egyidejűleg, párhuzamosan sok lelkész pályjáról, életéről helyi szinten forrásokat találni. Valószínű, hogy e megközelítésmód kapcsán meg kell elégednünk a kivételesen szerencsés forrásadottságokat kihasználó esettanulmányokkal. Kérdéses ugyanakkor az is, hogy az egyébként sok mindent dokumentáló egyházi bürokráciában születtek-e, s ha igen, fennmaradtak-e olyan egységes összeírások (akár az évi vizitációkkal összefüggésben, akár bármilyen rendkívüli akció keretében), amelyek lehetővé teszik egyszerre többek életének, jövedelmének, vagyoni helyzetének, erkölcsi és hivatali megítélésének stb. az összehasonlító elemzését.

Ilyen helyzetben különösen felértékelődnek a tanulmányokkal és a pályakezdés körülményeivel kapcsolatos kérdések. A prozopográfiai alapú társadalomtörténetírás egyébként is intenzíven érdeklődik a kiválasztott csoport (réteg) tagjainak iskolázatása iránt, de az oktatástörténeti megközelítés a prestatisztikus korszakban még fontosabb szerepet játszik. Természetesen egyébként is fontos a későbbi szakmai pálya alakulása szempontjából, hogy ki hol, meddig és milyen eredménnyel tanult, s hogy iskolázásának jellemzői milyen összefüggésbe hozhatók a későbbi sors alakulásával. De korszakunkban az iskolai anyagok, osztálynaplók nem pusztán a pályakezdés éveinek rekonstruálására alkalmasak, hanem olyan információk szerzésére is, amelyek máshonnan – megfelelő forrás hiányában – kevéssé biztosan nyerhetők. Így például a matrikulákból és egyéb kiegészítő forrásokból (pl. vizsgajegyzékek, ösztöndíjas névsorok, a bentlakással támogatottak listája, az iskolát támogató szülők és pártfogók felajánlásai stb.) szerezhethetünk megbízható adatot a család társadalmi pozíciójára, a – legalábbis az iskolai oktatásban szintén részesített – testvérek számára, az esetleges anyagi nehézségekre, a családnak az iskolázáshoz, a kultúrához való viszonyulására vonatkozóan. Ezek természetesen sokszor csak rejtve megbúvó, nehezen s különösen nem tömegesen fellelhető utalások, amelyeket azonban szisztematikusan gyűjtve mégiscsak felhasználhatunk, s esetenként akár statisztikai megközelítésben, kvantitatív alapon is értelmezhetünk. Az iskola tehát megítélésünk szerint más társadalmi alrendszeréknél, más szektoroknál valamivel – legalább két-három emberöltővel – hamarabb, a prestatisztikus korszak végén alkalmassá válik arra, hogy prozopográfiai jellegű vizsgálatokat végezve is közelebb jussunk bizonyos jelenségek beazonosításához és megmagyarázásához.⁷

⁷ Nem véletlen, hogy szintén a 19. század első felére vonatkozóan vizsgálódik az iskolázás kérdésében Sasfi Csaba.

Tógából a szószékre – sárospataki kísérletünk keretei és főbb kérdései

E megfontolások alapján, közel tíz évnyi előkészületeket követően vállalkozunk arra, hogy a Sárospataki Református Kollégium tanulóinak társadalomtörténeti jellegzetességeiről, tanulmányi előrehaladásuk és iskolai jelenlétük csoportjellemzőiről tudjunk meg minél többet. S mivel ezt a kutatásunkat még mindig csak egyfajta kiindulópontjául szánjuk egy későbbi összetett vizsgálatnak, fontos kitételként hangsúlyozzuk, hogy az általános tendenciák és motívumok feltérképezése mellett elsősorban a későbbiekben lelkészként, esetleg tanítóként alkalmazott, leendő egyházi tisztviselők iskolai pályafutására vagyunk kíváncsiak. Csak ezzel az utóbbi szűkítő szemponttal reméljük elkerülni azt a csapdát, hogy az iskola valamelyik évfolyamából egyszer csak kilépett ifjak korlátlan és ellenőrizhetetlen mennyiségben, mindörökké eltűnnek a szemünk elől.⁸

A lelkésszé válás iskolai feltételeinek vizsgálatát szerencsésen elősegíti az a tény, hogy a korszakban a hazai református egyházszerveződés egy meglehetősen zárt logikát követett. Az ún. partikularendszer és a felülről építkező iskolarendszer révén az egy-egy anyaiskolához (esetünkben főleg a debreceni és a sárospataki kollégiumhoz) kötődő kisebb iskolák és rajtuk keresztül a gyülekezetek masszívan az adott iskolaközponthoz kötődtek. Így az egyes tanuló, valamint a tanítók és a lelkészek szintjén is ritka volt a partikulahatárok átlépése. E többek által leírt és bizonyított jelenség révén nem kell foglalkoznunk azzal az eshetőséggel, miszerint valaki pályája felét az egyik, majd a másik felét különböző kollégiumban végezte volna, vagy hogy Patakról távozó öregdeákként egész életében például a Hajdúságban vagy a szintén a debreceni iskolaövezetbe tartozó Kunságban helyezkedett volna el.⁹ Természetesen egy-egy ilyen eset nem zárható ki, de e kivételekről semmiképpen nem feltételezhető, hogy bármilyen módon felülírják az általános tendenciákat és szabályokat. Mindezek alapján nagyjából a Tiszáninneni Református Egyházkerület határain belül maradhatunk a vizsgálódások során – hozzávéve néhány, a tiszántúli szuperintendenciához sorolt, ugyanakkor a pataki kollégium befolyási övezetében maradt szabolcsi, szatmári és beregi gyülekezetet.

Valamivel bonyolultabb a dunántúli partikulák esete. A pápai kollégium csak a 18. század legvégén nyerte vissza a korábbi hanyattatások és üldöztetések során elveszített anyaiskolai státusát, sőt továbbra is élénken élt a kortársak körében, hogy nem teljes körű, országos anyaiskola. Emellett a debreceni és a pataki kollégiumok is ragaszkodtak dunántúli érdekeltségeikhez – legyen szó akár partikulákról (tehát az anyaiskola tantervét követő és onnan rendszeresen tanítót fogadó kisiskoláról), akár legációk helyéről (tehát ünnepi gyűjtések idején adományokért kiküldött követet

⁸ A lelkésszé válókra koncentrált, folyamatosan szűkülő keresztmetszet az egyik legfőbb különbség Sasfi Csaba fentebb hivatkozott kutatásához képest. Sasfi egy térség több középiskolai diákságát vizsgálja, majd pedig városi, megyei és nem utolsósorban egyházi források, címtárak, adatbázisok felkutatásával igyekszik rábukkanni a „diákjaira”. Ennél mi eredetileg is zártabb kereteket képzelünk el a kutatásunknak. Ennek persze nemcsak előnyei, hanem hátrányai is vannak, hiszen minden óvintézkedés ellenére megeshet, hogy a diákság bizonyos (10% körüli) hányadára koncentrálnak nem személyek, hanem fontos jelenségek sikkadnak el a szemünk előtt.

⁹ Például: BARCSA 1905; KÖDÖBÖCZ 1986, 50–57; DANKÓ 1988; RÁCZ 1995, 171–188.

az adott kollégiumból fogadó gyülekezetről). Emiatt mégsem teljesen zárt az a földrajzi tér, amivel számolnunk kell. Igaz, eddigi tapasztalataink alapján Patakról a Dunántúlra és fordítva sem feltételezhetünk tömeges mennyiségű mozgást.¹⁰

A földrajzi keretek meghatározásánál nehezebb feladatnak tűnik a kronológiai sarokkövek megállapítása. Eddigi kutatásaink során a pataki kollégium 1793–1830 közötti történetével foglalkoztunk behatóan, miközben időnként kitéjtünk a határokat az 1781–1830 közötti időszakra. A türelmi rendelet magától értetődő szimbolikus határt kínál, s lényegében ugyanez mondható el a reformkor kezdetéről, a hazai polgárosodás egyik fontos dátumáról, 1830-ról is. Hogy az utóbbival kapcsolatos közpolitikai kételyeket nem mérlegeltük különösebben alaposan, az annak köszönhető, hogy 1830 a pataki kollégiumban is valami fontosnak a záródátuma. 1793–1830 között tevékenykedett ugyanis az egyik legjelentősebb, a kortársak körében a legelismertebb pataki professzor, Kövy Sándor jogtanár. Számos módszertani újítása, valamint az általa vezetett, országszerte híressé vált jogi akadémia révén Kövy neve összefonódott a „pataki reformkorral”, amelynek eredményeként többek között a Bodrog partján tanítottak az országban először középfokon és az akadémiai tagozaton egyaránt magyarul. Jóllehet az igazi reformkort megelőző egyes politikai, társadalmi és kulturális törekvések nem feltétlenül Kövynek köszönhetően jelentek az iskolában, az időbeli egybeesés feltűnő – néhány évvel Patakra érkezését követően, 1796-ban lépett életbe először egy reformterv, majd 1830 körül szorultak vissza viszonylag hosszú időre a modern törekvések képviselői.

Ugyanakkor be kellett látnunk, hogy a forrásadottságok sajátosságai miatt a tanulmányi pályák szabályszerűségeit módosított időkeretek között tudjuk csak vizsgálni. Hiába állnak rendelkezésre egyes forrásaink már az 1780-as évektől, az igazán fontos tanulói névsorok (a mai osztálynaplóhoz hasonló félévi évfolyamlisták és a vizsgajegyzékek) csak a 19. század második évtizedétől lelhetőek fel többé-kevésbé hiánytalanul. Sőt az első kísérleteknél azt kellett tapasztalunk, hogy akár egy-két apróbbnak tűnő hiányosság is állhat egymással olyan kapcsolatban, hogy az aztán erősen kétségessé tegye a meglévő nagy számú névsor értékét. Hiszen ha véletlenül két egymást követő évben hiányzik a kiválasztott csoportnak a névsora, akkor az azt jelentheti, hogy egymás után két esztendőről nem tudunk semmit, s így a szemünk elől eltűnő diákok a három ominózus tanév bármelyikének a végén kiléphettek a kollégiumból. Ilyen esetben az sem vigasztalja a kutatót, ha azt látja, hogy az adott két tanévben egyetlen másik évfolyam névsora sem hiányzik.¹¹

Ily módon az 1810-es évekre kellett emelnünk a vizsgálat alsó időhatárát – ennél korábbi esztendőkre csak egy-két kivételes, alább még bemutatandó forrás segítségével tekinthetünk a teljesség igénye nélkül. A záródátumot egyelőre az 1820-as évek végében határoztuk meg, tehát időben nem léptünk túl az eredetileg feltárt kereteken. Ugyanakkor tanulmányunk végén még szólunk róla, hogy nem zárjuk ki vizsgálatunk egy-két évtizeddel későbbi megismétlésének a lehetőségét.

¹⁰ A pataki kollégium partikulahálózatának kiterjedéséről és földrajzi jellemzőiről: UGRAI 2010, 72–84. A patakiak dunántúli jelenlétéről továbbá: UGRAI 2010b.

¹¹ A problémáról és az ezzel együtt lehetséges értelmezési keretéről: UGRAI 2011.

Így egyelőre azokról tudunk képet nyerni, akik az 1810-es években kezdték gimnáziumi tanulmányaikat, tehát nagyjából 1800-1810 között születtek, mai ismereteink szerint 27–35 évesen lelkésszé szenteltettek, s ha teljes életkort éltek meg, akkor szerencsés esetben a dualizmus korában, de mindenképpen a szabadságharc után haltak meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy a teljes életpályát befutó, idős kort elérők már a nagyarányú irattermelés korszakának a kezdetén távoztak az élők sorából, s így talán okkal remélhetjük, hogy elődeiknél jóval nagyobb arányban maradtak fenn utánuk hagyatéki iratok éppúgy, mint a helyi lapokban részletező méltatások, nekrológok.

Fontos kérdés, hogy mire vagyunk kíváncsiak a lelkésszé váltak iskolázása kapcsán. Alapvetően három pontba sorolva foglalhatjuk össze főbb kérdéseinket, az általunk megfogalmazhatónak és feloldhatónak tartott problémákat. Egyrészt azt szeretnénk meghatározni, hogy mennyire volt a korabeli tanulmányi pálya szabályszerű. Egészen bizonyos, hogy a polgárosodás előtti időszakban az iskolázottság más feltételekhez kötődő s más társadalmi értékítéletet lehetővé tevő fogalom volt, mint a tankötelezettség bevezetése után vagy különösen a szekunder szektor expandálódását követően. A 19. század elején még mindig nagy értéknek számított akár két-három gimnáziumi esztendő elvégzése is, így az idejekorán kilépők, tanulmányaikat félbehagyók távozása nem számított elítélendő lemorzsolódásnak vagy kibukásnak.¹² Ehhez kapcsolódott, hogy az oktatási rendszer egyik alapfeltételének a kialakulása előtt, nevezetesen az egyes iskolafokokozatok és az egyes évfolyamok-osztályok különböző iskolában való teljesítésének a szabályozását megelőzően a lehető legkülönbözőbb időben, akár tanév közben is csatlakozhatott egy-egy diák a kollégium valamelyik csoportjához. A tanulmányi előzmények mérlegelésére, beszámítására vonatkozóan igen kevés információval rendelkezünk.¹³ Ennek megfelelően azt feltételezzük, hogy inkább csak informális eljárás során tisztázták egy újonnan jelentkezőnek a valamelyik classisba való besorolását. Így viszont csak az látható az egyes évfolyamok létszám-kimutatásaiból, hogy helyenként nagy mértékben, évről évre akár ellentétes irányban is nagy kilengéseket produkálva ingadozott az együtt tanulók száma. Ilyen körülmények között lényegében semmit nem tudunk arról, hogy milyen tanulási-iskolázási stratégiák különböztethetők meg, s hogy egy-egy térségben milyen hosszú tanulmányi pálya mennyire tekinthető szokványosnak vagy kivételesnek. Mivel a lelkésszé váló ifjak iskolázását csak akkor tudjuk megnyugtató módon tisztázni, ha időnként egész tanulócsoporthoz részeként vizsgáljuk őket, kutatásunk mindenképpen fontos adalékokkal szolgálhat annak megválaszolására, hogy adott helyen és adott időben milyen belső mozgások jellemezték a kollégiumi diákság egészét.

E lényeges intézmény- és neveléstörténeti aspektusokat, valamint az iskolázás társadalomtörténeti megközelítését érintő, összetett probléma mellett elkülöníthető egy tágabb értelemben vett művelődéstörténeti és egyben hivatástörténeti kérdéskör.

¹² SASFI 2008, 163–166.

¹³ Valójában sem sárospataki levéltári kutatásaink során, sem pedig az egyéb intézményeket elemző szakirodalomban nem találtunk erre még utalást, választörédéket sem.

Közismert, hogy a református lelkészképzés a korszakban nem korlátozódott a kollégiumi tanulmányokra. Az ideális lelkészjelölt miután teljesítette a(z) – eddigi ismereteink szerint – legalább nyolc, de inkább kilencéves akadémiai tanulmányait, általában két-három évig rectori, tanítói megbízást vállalt a kollégium valamelyik partikulájában. Itt a lelkész alárendeltjeként olyan juttatásokat kapott, amelyből az eredeti elképzelések szerint kellő pénzmennyiséget tehetett félre külföldi tanulmányaira. Lelkészi hivatásra való felkészülését aztán ez a külföldi néhány év, a peregrináció koronázta meg, ezáltal válhatott méltó várományosává valamelyik gyülekezet lelkészi megbízatásának. Azt korábban is tudtuk, hogy ez az ideális tanulmányi pályafutás sokszor nem érvényesült, s sokan úgy lettek prédikátorok, hogy valamelyik feltételt nem vagy nem az eredeti elképzelések szerint teljesítették.¹⁴ De az arányokról, a valóságban érvényesülő trendekről vonatkozóan csak e prozopográfiai jellegű kísérletek segítségével nyerhetünk képet.

Végül az egyháznak mint összetett szervezetnek a belső mechanizmusát, annak jellemzőit megvilágító kérdéseket hangsúlyozunk. Lelkészhíánnyal küzdött-e az egyházkerület – s ha igen, akkor milyen eszközökkel gyorsította a lelkészi pályára készülést? Vagy ellenkezőleg: ha túlkínálattal birkóztak meg, akkor milyen eszközök lassították az egyének érvényesülését, illetve miként igyekeztek szelektálni a jelentkezők között? Tudjuk, hogy a legkritikább esetben volt egyenes az út az iskola-padból (akár a külföldi egyetemi széksorokból is) a szószékre. Az esetek többségében ugyanis elteltek bizonyos átmeneti esztendőök, amikor az illető lelkészjelölt részfizetésű káplánként, helyettesként, netán munkanélküliként várakozott első igazán komoly feladatára.¹⁵ Milyen gyakori volt ez a várakoztatás? S ezek a zökkenők, várakozással és nélkülözéssel teli esztendőök összefüggnek-e a tanulmányi eredményekkel, a kollégiumi vargabetűkkel?

Forrásaink

Ahhoz, hogy meg tudjuk határozni a névsorokban százával-ezrével sorjázó nevek közül a számunkra fontosakat, tudnunk kell, hogy kik voltak az adott korszakban a gyülekezetek lelkészei. S mivel erről semmilyen megbízható és könnyen használható adatbázis nem tudósított, eredeti terveink megvalósítását hat-hét esztendőre el kellett halasztanunk. Ezalatt az idő alatt összeállítottuk a Tiszáninneri Református Egyházkerület gyülekezetenkénti lelkészi névsorát (a kezdetektől a millenniumig). S bár az ellenőrzés fázisa még hátravan, ezenkívül pedig a kezdeti századok hiányzó adatait igyekszünk még kiegészíteni, a publikációra részlegesen érett adattár a korszakunkra vonatkozóan csaknem teljes körűen használható. Az adattár közel 350 gyülekezet lelkészeit tartalmazza a szolgálati idő feltüntetésével. Mivel részletes név- és helymutatót is készítettünk, a névazonosságból, illetve az ugyanazon név eltérő írásmódjából adódó módszertani problémákat nagyrészt kiküszöböltük. Ily módon egy-egy

¹⁴ UGRAI 2003.

¹⁵ Ezt igazolják első kísérletünk eredményei: UGRAI 2007.

név után keresve egészen egyszerűen eldönthető, hogy az illető szolgált-e, és ha igen, mely gyülekezetekben szolgált prédikátorként.¹⁶

Hasonlóan a „kimeneti oldalt” erősítő készítettük el az abaúji egyházmegye 1800–1856 közötti tanítói névsorát. Sajnos csak ennek az egy tractusnak a vizitációs jegyzőkönyvei használhatóak ebből a szempontból, a többi esperességben vagy egyáltalán nem, vagy csak igen szórványosan tüntették fel az oskolamester nevét. (Évről évre nyomon követhető adatok híján pedig a mi szempontunkból nincs értelme az adatbázisnak, hiszen így épp a változás, a mozgás rekonstruálhatatlan.) Mindenesetre a legnagyobb egyházmegye volt az abaúji, így talán hasznos kiegészítő adattárnak fog bizonyulni összeállításunk. (A kezdő dátumot főleg a forrásadottságok indokolják. Ugyanakkor 1799-ben jelentősen módosították az egyházkerületen belüli igazgatási határokat, s ez szerencsés, a döntésünket alátámasztó egybeesés. Egyelőre azért zártuk 1856-tal az egyébként meglehetősen fáradságos adatgyűjtést, mert 1857-ben önállósult a sárospataki tanítóképzés, s ennek a tanítói alkalmazásban bekövetkező elméleti és gyakorlati következményei egyelőre részleteiben tisztázatlanok.)

1781-től rendszeresen feljegyezték a kollégiumból kilépő tógátusok nevét, távozásuk dátumát és szándékát.¹⁷ Az egészen az 1860-as évek elejéig vezetett napló annak ellenére értékes forrásunk, hogy bizonyos alapvető kérdésekre alapos vizsgálat után sem tudunk válaszolni. A napló ugyanis közel sem teljes. Más adatbázisokkal való összevetés, illetve már elvégzett, szisztematikus részvizsgálatok egyaránt arra engednek következtetni, hogy a forrás összeállítói valamilyen számunkra egyelőre ismeretlen rendezőelv alapján megszürték a távozókat. Egészen biztos tehát, hogy a jegyzék nem teljes körű, s nem minden később lelkésszé lett akadémiai tagozatos ifjúról szerzünk belőle információt. Ennek ellenére évről évre bőséges névjegyzék tárul elénk a napló olvasásakor, s ez akkor is fontos segédeszközzé avatja, ha teljessége iránt nem táplálhatunk illúziókat. A forrást sajtó alá rendeztük, és egyelőre az interneten publikáltuk.¹⁸

1807–1808-ban közel kétszáz lelkész azonos kérdőív alapján készítette el önéletrajzi nyilatkozatát. Születési és tanulmányi adatai mellett mindegyikőjüknek pontosan fel kellett tüntetniük azt, hogy különböző beosztásban mikor hol, mely gyülekezetet szolgálták. A páratlanul értékes forrás az egyházkerület felére terjedt ki, azaz a felső-borsodi, gömöri, tornai, abaúji és az alsó-zempléni lelkészek múltjáról biztosít egészen jól használható áttekintést. Ennek a forrásegyüttesnek a felhasználása egészen sokrétű lehet, s nemcsak a tanulmányokra, hanem a szolgálat egészére kiterjedően fontos megállapításokat tesz lehetővé.¹⁹

¹⁶ A „félkész” adatbázist évekkal ezelőtt, 2005-ben az internet nyilvánossága elé tártuk, majd 2007-ben javítva, bővítve újra publikáltuk. Az újabb javított, bővített változat 2013 végén kerül fel a világhálóra. Terveink szerint a kéziratot 2015-ben zárjuk le: UGRAI 2007b.

¹⁷ *Protocollum Schola Valedicentium*. Tiszánineni Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára K. a. I. 21.

¹⁸ UGRAI 2012.

¹⁹ A nyilatkozatokat megjelentettük: UGRAI 2004. Ezenkívül az iskolázatásról szóló adatokat elemeztük: UGRAI 2003.

Ezenkívül kisebb megszakításoktól, egy-egy esztendő lyukaktól eltekintve rendelkezünk a neoprocedensek, azaz az újonnan felszentelt lelkészek, továbbá a kollégiumi diák-főtisztviselők (senior, contrascriba, bibliothecarius) névsorával, valamint könnyen összeállítható az egyházkerületi és egyházmegyei főtisztviselők (püspökök és esperesek, kerületi, illetve megyei jegyzők) névsora. És nem feledkezhetünk meg a másik végletről, a deficiensek állományáról. Hiszen az életük végén egyházi segélyezésre szorult lelkészek (vagy hozzátartozóik) éppen hogy a nem sikeres pályájuk miatt számíthatnak a figyelmünkre. Ezek a jegyzékek azzal kecsegtetnek, hogy kialakíthatóak lesznek a lelkészeknek olyan – valami miatt összetartozó – körei, amelyekben teljességre törően lehet vizsgálni a csoportjellemzőket.

Fontos, egyelőre számunkra eldönthetetlen kérdés, hogy milyen eredménnyel használhatjuk a peregrinációs jegyzékeket. A 19. század végétől a 20. század első harmadáig időről időre jelentek meg kisebb-nagyobb forrás- és adatközlések (pl. Révész Kálmán, Tóth Endre, Zoványi Jenő tollából), újabban pedig a Szögi László szerkesztette nagyszabású, közel 20 kötetre kiterjedő peregrinációs sorozat révén elvileg bőségesen állnak rendelkezésünkre adatok. Jelenleg, az anyaggyűjtés kezdeti fázisában azonban minden jel arra mutat, hogy nem fogjuk tudni a peregrinációban részt vett pataki diákok körét olyan határozottan és megnyugtatóan elkülöníteni, ami ahhoz kellene, hogy megállapítsuk, mik a legfőbb különbségek az ő és a peregrinációban nem résztvevők pályakezdése vagy pályája között. Egyelőre az adatpusztulás, -vesztés nagy mértéke miatt az tűnik inkább valószínűnek, hogy a peregrinációs dokumentumokban nyomot hagyott fiatalokról valamivel többet tudunk meg – de más kiegészítő és egészen megbízható forrás hiányában a peregrináció mértékét sem leszünk képesek meghatározni.²⁰

***

Hasonlóan a többi hazai kutatási kísérlethez, évtizedes előkészületek után adódott lehetőségünk immár a sárospataki kollégiumban végzetek egy csoportjára vonatkozóan is egy összetett társadalomtörténeti elemzésre. A nagy irattermelő időket egy generációval megelőző, néhány évtizeddel korábbi korszakot megcélzó kutatás talán sikerrel győzi le az adatokat tömegesen tartalmazó források eredetileg fennálló hiányát. Persze az űr betöltése nem lehet maradéktalan. Számos kérdés tisztázatlan marad, illetve eleve fel sem vethető annak megfelelően, hogy az ahhoz szükséges adatok mennyisége elégtelen. Ugyanakkor azt reméljük, hogy a problémakör kellő szűkítésével áthidalhatók a levéltári hiányosságok, eközben pedig árnyalt képet alakíthatunk ki az elsők között professzióvá vált lelkészi hivatás társadalomtörténeti jellemzőiről.

---

²⁰ Emiatt is egészen kiemelkedő a közel 200 lelkészi önéletrajzi nyilatkozat jelentősége.

BIBLIOGRÁFIA

- BALOGH–GERGELY 1996
BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Budapest, Adattár, 1996.
- BARCSA 1905
BARCSA János: *A debreceni kollégium és partikulái*. Debrecen, 1905.
- DANKÓ 1988
DANKÓ Imre: A kollégium partikularendszere. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Főszerk.: Kocsis Elemér, Debrecen, 1988, 776–810.
- HAVASSY 1987
HAVASSY Péter: A magyar világi archontológiáról. Historiográfiai és bibliográfiai áttekintés. *Levéltári Szemle* 2. 1987, 27–46.
- KOLLÁNYI 1900
KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok, 1000–1900*. Esztergom, 1900.
- KOVÁCS I.–KENDE 2006
KOVÁCS I. Gábor–KENDE Gábor: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Szerk.: Kövér György, Budapest, 2006, 417–508.
- KOVÁCS I. 2007
KOVÁCS I. Gábor: Protopográfiai források és módszerek felhasználása a magyar társadalomtörténetben. *Acta Papensia* 1–2. 2007, 63–72.
- KOVÁCS I. 2008
KOVÁCS I. Gábor: Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910. Előtanulmány a sárosi tanítókat bemutató 1895-ös szociológiai felmérés elemzéséhez. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk.: CZOCH Gábor–HORVÁTH Gergely Krisztián–POZSGAI Péter, Budapest, 2008, 304–336.
- KÖBLÖS 1987
KÖBLÖS József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája, 1458–1526*. Budapest, 1987.
- KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009
KÖBLÖS József–KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*. I (1526–1760). Pápa, 2009.
- KÖDÖBÖCZ 1986
KÖDÖBÖCZ József: *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Budapest, 1986.
- RÁCZ 1995
RÁCZ István: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debrecen, 1995.
- SASFI 2006
SASFI Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. In: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Szerk.: Kövér György, Budapest, 2006, 509–539.
- SASFI 2008
SASFI Csaba: A felsőbb iskolázottság térhódítása a késő rendi társadalomban. *Történelmi Szemle* 2. 2008, 163–194.
- TÓTH 2009
TÓTH Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009.

UGRAI 2003

UGRAI János: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1808-ból. *Magyar Pedagógia* 103/2. 2003, 211–228.

UGRAI 2004

UGRAI János (kiad.): „Kis világnak világos kis tüköre”. *Református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*. Debrecen, 2004.

UGRAI 2007

UGRAI János: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. *Korall* 8/30. 2007. 158–181.

UGRAI 2007b

UGRAI János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig*. Adattár. Sárospatak–Tiszaújváros, 2007.

www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tizsaninnen.pdf (2015. 02. 20).

UGRAI 2010

UGRAI János: *A pallérozatlanság ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán*. Budapest, 2010.

UGRAI 2010b

UGRAI János: A Sárospataki Református Kollégium dunántúli partikula-kapcsolatai a XVIII–XIX. században. *Acta Papensia* 1–2. 2010, 101–113.

UGRAI 2011

UGRAI JÁNOS: Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. *Korall* 12/46. 2011, 87–113.

UGRAI 2012

UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1781–1873*. Tiszaújváros, 2012.

www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf (2015. 02. 20).